

KRISTÓ GYULA

Fiúk és apák

EGY TÖRTÉNÉS SZÍNŰVE, EGY SZÍNŰ TÖRTÉNÉSZEI

Sietve előre kell bocsátanom: a „Fiúk és apák” egy színmű két felvonásban, amelyet én, Kristó Gyula történész írtam, s amelynek – ki csodálkozhat ezen – történészek a főszereplői. Nem szokásom drámát írni, sőt egyáltalán semmiféle szépirodalmi művet nem alkottam már vagy 40 esztendeje ennek az egy színműnek a kivételével. Ettől eltekintve tizenéves koromban hoztam létre utoljára belletrisztikai alkotásokat (verset és prózát), de ezzel abban az életkorban a legtöbb tinédzser megpróbálkozik, s én rövid kísérletezés után hosszú időre felhagytam az effélével. Az 1958/1959 óta eltelt négy évtized alatt mindössze egyszer estem „bűnbe”, akkor, amikor a „Fiúk és apák”-at megírtam, 1984-ben. Ha hatvanadik életévem felé közeledve nem láttam volna hozzá személyes irataim rendezéséhez (jó, ha az ember még a szinte lehetetlenre is számít, hogy ne készülne fel hát arra, ami bizonyosan bekövetkezik, legfeljebb az ideje kérdéses), sem a színmű kézírata nem került volna kezembe, sem pedig pusztán létének tudata nem tört volna emlékezetem felszínére. Egyszerűen évtizedes dokumentumok között turkálva került kezembe a munka. Átfutottam. Kérésemre e folyóirat szerkesztője is elolvasta. Összeültünk, s ennek a megbeszélésnek az eredménye a jelen írás.

Kétségtelenül van valami bizarr abban, hogy egy történészprofesszor 1984 nyarán írógépet ragad, s azon a régi Continental masinán, amelyen a magyar középkort tárgyaló könyveit és tanulmányait szokta lekopogni, színművet kezd írni. (Nem egyedül vagyok e téren az irodalmár szakmán kívüli szegedi egyetemi tanárok között. „Tótágas” címmel az 1920-as években színpadi művet írt Mészöly Gedeon nyelvészprofesszor.) Miért tettem? Mi történt 1984-ben? Vajon van-e egyáltalán a színmű megírásának és az 1984. esztendőnek lényegi köze egymáshoz? Ha felütjük a magyar történelmi kronológiát, hogy megtudjuk, mi történt 1984-ben, ilyeneket olvashatunk: januárban áremelések, a hús és húskészítmények, a konzervek, a szolgáltatások, az építőanyagok ára 20–21 %-kal nő. Az azonban nincs benne a kronológiában (nem is feladata, hogy benne legyen): már amennyiben kapható a kívánt építőanyag, vagy elérhető (a színvonalas) szolgáltatás. Áprilisban a szocialista országok képviselői Moszkvában megvitadják a nemzetközi olimpiai mozgalom időszerű kérdéseit. 1984 olimpiai év, a láng Los Angelesben lobban fel. Azután a Szovjetunió május 8-án közli: sportolói nem vesznek részt az olimpián. Alig egy hét, és a független Magyarország is egészen függetlenül ugyanezt közli. (A függetlenségre vonatkozó dolgokat nem a kronológiából veszem.) Olvasom továbbá ott, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága április közepén a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól tárgyal. Megint nem a kronológiából tudom, hogy soha ennél aktuálisabb napirend nem volt (a gazdaságirányítást szűk lobbyk voluntarista módon végzik, a nemzeti jövedelem nem nő, az államadósság nagy, az ipari termelés stagnál, a mezőgazdaság produktuma csökken, az építőipar hanyatlik, a belföldi fogyasztás visszaesik), és tudom,

a KB-ülés hatására semmi nem fog változni, szép lassan csúszunk tovább lefelé, de ez a KB-tól független mozgás.

Olvasom, hogy június 6-án Szegeden felavatják a Somogyi-könyvtár (meg a levéltár) új épületét. Nem a kronológia közli, személyes élményem: nem férek be az előcsarnokba, ahol az avatási ceremónia zajlik, ott állok a tömegben a lépcsőn, és hallgatom Aczél György szavait. Olyasfélét mondott, hogy nehéz gazdasági helyzetben nem üzemcsarnokot kellene-e építeni művelődési intézmény helyett, de azután a szónok megnyugtatja önmagát is, bennünket is: távlatokban kell gondolkodnunk, tartósan megalapozott gazdasági fejlődés csak kulturális, szellemi gyarapodással együtt lehet. Még e hónapban magyar-csehszlovák-szovjet hadgyakorlat zajlik az országban, szigorúan a béke védelmének jegyében. Megélt élményem, hogy Kádár János ekkortájt minden beszédét így fejezi be: „Eljen a szocializmus és a béke!” Nem tudom eldönteni, melyik a fontosabb számára a kettő közül, az-e, amelyik elől van, vagy a csattanó okán az utóbbi. A szocializmust valóban éltetni kell (mert immár súlyos beteg). De a békét ki veszélyezteti? Igyekeznek azzal vigasztalni, hogy ha bárki rosszat forral is a fejében, a Varsói Szerződés három országának közös hadműveleti-harcászati gyakorlata a békét védi. Aztán június végén újabb KB-ülés: napirenden a gazdasági helyzet, meghirdetik a XIII. pártkongresszus összehívását, amely majd úgy fog gyorsítani, hogy elfelejtette (vagy nem tudta) rükvercből kivenni a seb.-váltót. Indulnak a szocialista munkaversenyek a felszabadulás közelgő 40. évfordulója és a pártkongresszus tiszteletére. Ha 84-ben még lubickolunk a külföldi kölcsönökben, 1985 után majd fuldoklunk benne. Aztán: a hónap legvégén törvényerejű rendelet a TEHO (településfejlesztési hozzájárulás, minden idők egyik legostobább járuléka) bevezetéséről. Az ország rohamosan szegényedik, az állam mohón adóztat. Július 1-jétől államosítják a társadalombiztosítást, július 12-én újabb központi áremelkedéseket jelentenek be (a nyári szünetre való tekintettel az egyetemi pártszervek nem adnak a sajtóközlemény megjelenése előtt néhány órával „bizalmas” tájékoztatást, hogy mit kellene még gyorsan megvásárolniuk a párttagoknak). Talán éppen azon a napon, amikor elkezdtem a színművet írni, július közepén jelent meg az a belső vezércikk a „Délmagyarország” című napilapban, amely szerint „Ha ma valaki minden panasza ellenére azt mondja: csak rosszabb soha ne legyen, a legmagasabb elismerést nyugtázza szocialista társadalmunk erőfeszítéséért”. Jaj annak a társadalomnak, amely azért vár hálát (még hozzá a legmagasabb fokon), hogy nem szegényedünk, nem parlagiasodunk tovább. Hát körülbelül itt tartott 1984, amikor leültem az írógép elé. Volt-e tehát köze 1984-nek írásomhoz? Nem lehet egyszavas választ adni. E hat-hét hónap rövid objektív-szubjektív krónikája azt villantja fel, hogy így teltek akkortájt esztendőink, voltaképpen nem történt semmi különös. Létezett és így létezett (működött) a szocializmus. 1984 egy volt a gyötrődő, hosszú és súlyos válsággal küszködő szocialista berendezkedés éveitől. Önmagában tehát aligha szolgál rá, hogy színművem megírását ráfogjam. De mégsem tehetem, hogy ne ezt tegyen. Sok év óta ment a „verkli”, a szavak és a tettek egyre messzebb kerültek egymástól, s aki vagy csak mondta, vagy csak csinálta a magáét, az ellentmondást kevésbé érezte. (Kádár és Aczél szintjéről nyilván kevésbé látszott a válság, főleg ha nem is akarták látni, akiket viszont kevésbé vagy egyáltalán nem vakítottak el az ideológia petárdái, vagyis azok, akik a rendszer hallatlanul alacsony béreiből éltek, bőrükön érezték a krízist.) Ha magam anyagilag jól eleresztett magánzó lettem volna, bizonytal kevésbé ráztak volna meg a lecsúszás szimptomái.

Én azonban nem számítottam sem (anyagilag) jól eleresztettnek, sem magánzónak. Párttag voltam, és immár harmadik éve a szegedi tudományegyetem rektora. Mondanom is kellett és tennem is. 1983. szeptember 14-én az egyetemi tanévet megnyitó beszédemben például ezt mondtam: „Az egyetem bérszínvonalának emelésére 1982-ben csupán 4 %-os központi bérfejlesztési kerettel rendelkezünk, amely 1983-ra 3,5 %-ra redukálódott. Kár lenne tagadni, az elmúlt tanév során az egyetemi oktatók, dolgozók érdeklődésének homlokterébe a bérkérdések kerültek. Törvényszerűen feszültségek keletkeztek, mivel a 3,5 %-os központi bérfejlesztési keret az egyetemi alkalmazottak jelentős része számára... nem biztosította elért életszínvonaluk megőrzését.” Az infláció magas volt, az életszínvonal pedig alacsony. Az előbbi nőtt, az utóbbi csökkent. 1984 nyarán már erősen gondolkodtam azon, komolyan foglalkoztatott az, mit mondok a közelgő újabb tanévnyitón erről. Végül is 1984. szeptember 11-én ez hangzott el: „Az életszínvonal az egyetemen elmaradt a tervezettől, emiatt a feszültség – helyenként és alkalmanként robbanásveszélyes – az egyetemen belül egyre érezhetőbbé vált.” Pedig igen szerényen terveztünk, de még azt sem tudtuk teljesíteni. A privát hangulatom rossz volt, a köz- (tehát közéleti) érzetem hasonlóan.

A történészek egy része érzelmeit történeti műveibe írja bele. Magam világletemben racionálisan, értelem alapján nyúltam a történelemhez, nekem mindig a források voltak abszolút meghatározók. Számomra tehát az az út, hogy a szakma burkába csomagolva helyezzem el aktuális életérzéseimet, szóba sem jöhetett. Egyetlen megoldás maradt: az érzelmet olyan műfajban fejezem ki, ami az érzelem kinyilvánítására első renden alkalmas. Szépirodalmi alkotásban. Noha az egyetemet nemcsak történelem és latin szakon végeztem, hanem magyar szakosként is, de dramaturgiát, színházelméletet vagy -történetet soha nem tanultam. 1984 nyarán azonban úgy éreztem: ha az íróasztalom fiókjá számára is, de ki kell írnom magam. Így jutottam arra az elhatározásra, hogy színpadi alkotást készítek. Nem megélt élmények vezettek, hanem fikciót alkottam. Mivel a társadalom egyetlen, annál szűkebb csoportjáról voltak néminemű ismereteim, a régi és a fiatalabb évszázadú történészprofesszorokról, így ők, a Kóhalmi család három generációjának egy-egy tagja lett a színmű három főszereplője (a negyedik nemzedék is megjelenik a színen, de igazi szerephez nem jut). Ekkortájt jöttem rá arra, hogy a rendszer legitimitációja 1956-on alapul. 1956 volt a rendszer szent tehene, amelyet csak elmarasztaló, legfeljebb semleges minősítéssel lehetett említeni (hivatalosan az „ellenforradalom”, illetve az „októberi események” kifejezések járták, népfelkelésnek vagy netán forradalomnak nevezni főbenjáró bűnnek számított). Színművemben voltaképpen 1956-ot állítottam a középpontba, a második és a harmadik generáció egy-egy tagjának összecsapásával jellemezve az álláspontokat. 1956-ban éppen a forradalom értelmezése körül lecsapódó családi konfliktust egészen 1984-ig elkísérem. Ennek a drámai összecsapásnak az ellenpontjaként alkottam meg és villantottam fel a nagyapa, az első generáció történészprofesszora alakját. Erre többszörösen szükségem volt. Mindig is érdekelték a régi professzorok, akik anyagi jólétben éltek, és tudtam róluk, hogy egy részük politikai értelemben nem maradt intakt. Bizonyára dolgozott bennem tudat alatt az, hogy egyetemista koromban kedvvel olvastam Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ét, s ha – erre határozottan emlékszem – 1984-ben a megírás motívumaként ez nem is játszott szerepet, engem szintén izgatott, hogy egy majdnem másik három nemzedék hogyan foglal állást a történelem új kihívásaival szemben. Végső soron a színmű három időmetszetben (1934-ben, 1956-ban és 1984-ben), vagyis éppen fél évszázadot, 50 esztendő t fogva át, három nemzedék többféle válaszát fogalmazta meg.

A történet 1984-ben játszódik, de két betétkép 1934-be és 1956-ba visz vissza bennünket. A kérdésekre, amelyek az értelmiségi lét viszonyai között tétettek fel, természetesen tipikus értelmiségi válaszok születtek. A cím tudatosan *pendant*-ja a szintén nemzedéki kérdést boncolgató turgenyevi műnek, de minden egyéb párhuzam Turgenyevvel véletlenszerű.

Nem lehet feladatom, hogy a továbbiakban magam értékeljem vagy magyarázzam színművemet. A történésznek mentegetnie kellett magát „botlásáért” (a darab megírásáért), ennek során szándékaimról nem hallgathattam, de hogy a megvalósulás mennyire adekvát a szándékkal, avagy más olvasatok is lehetségesek-e, arról az olvasónak (a darab esetleges bemutatás esetén a nézőnek) kell döntenie. E folyóirat szerkesztőjének tanácsára a két felvonás egy-egy hosszabb részletét 1984. évi megfogalmazásban szó szerint közlöm, annak érdekében pedig, hogy ezek érthetőek legyenek, az összekötő részek tartalmát saját mostani szavaimmal erősen rövidített formában mondom el. A darab 12 szereplős. Az első generációt Kózhalmi Károly képviseli, fia, János az, aki mind apjával, mind fiával, Vilmostal megvívja a maga csatáját. A dráma az ő három történészprofesszor összeütközése. A Kózhalmiak családfája így fest:

1. nemzedék: Károly,
2. nemzedék: Károly fia: János (szerepel még János felesége),
3. nemzedék: János gyermekei: Vilmos és Olga (színre lép még Vilmos felesége, Ica), továbbá János unokaöccse, Kálmán,
4. nemzedék: Vilmos és Ica fia: Hans, valamint Olga fia: Tibor.

A Kózhalmi családba tartozó kilenc személy mellett epizódszerep jut a szomszéd Géza bácsinak, az újságírónak és a cselédlánynak. A helyszín végig ugyanaz a szoba, a falakat könyvek borítják, az előtérben heverő (amely 1934-ben nincs ott), dohányzóasztal, fotelok, oldalt íróasztal. Az egyik szabad falfelületen naptár, ez mutatja az éppen aktuális évet.

ELSŐ FELVONÁS

A naptáron 1984. János, Olga és Tibor beszélget. A kriptai csendet a Tibor által bekapcsolt rádió hangja töri meg. A vontatottan induló beszélgetés a pedagógus-fizetésemelés (Olga tanár), valamint a nyugdíjemelés (János nyugdíjas) esélyei és várható mértéke körül forog. Tibor (orvostanhallgató) jópofáskodik egy kicsit, de a levegőben szinte vibrál a feszültség. Tibor egyre nagyobb hangerőre csavarja a rádió gombját, János csendet parancsol. A beszélgetés elejtett megjegyzései és megszólaló telefon hívásának fogadása körüli zavar sejtetni engedi, hogy vendége(ke)t várnak. János vonakodik felvenni a kagylót, Olga már örül, hogy az telefonál, akit várnak, de amikor Tibor bejelentkezik, kiderül, téves a hívás. János aggályoskodik: hátha mégis vendégük volt, aki puhatolózni akart. Tibor lassan vacsorázni szeretne, de anyja türelemre inti: már biztosan leszállt a Lufthansa-gép a Ferihegyen, mindjárt itt lesznek. Lassan kiderül, hogy János 75. születésnapjának tiszteletére ünnepi vacsorára várják a családtagokat, Nyugat-Németországból Vilmost, német feleségét és azok leányát, no meg a Duna másik partjáról, Pestről jövő Kálmánt. János szemrehányásokkal illeti leányát, amiért ragaszkodott Vilmos és családja meghívásához. Érezhetően fél ettől a találkozástól. A feddést éles csengetés szakítja félbe. János – elkerülendő a hirtelen találkozást fiákkal – visszavonul. A szomszéd Géza bácsi jött megkérdezni, adáshiba van-e a tévében. Döbben-

ten hallja, hogy a Kőhalmi család Vilmost várja, s hitetlenkedve mondja: 56 óta, azaz 28 éve van Vilmos távol, aki 20 évesen hagyta el az országot. Amikor hárman megint magukra maradnak, újra Vilmosra terelődik a szó. Tibor évődik azon, hogy tegezheti-e vagy magázhatja soha nem látott nagybátyját, egyáltalán miként szólítsa, továbbá hogyan tud szót váltani Vilmos német feleségével meg Ingriddel, a leányukkal. Jánost zavarja ez a téma. Tibor könnyedre veszi a dolgot: „De nagyapu, igazán nem értem magát. Vilmos bácsi, ugye, jól mondom, kiment Nyugatra mondjuk huszonnyolc évvel ezelőtt. Most hazajön. A maga hetvenötödik születésnapjára jön haza. (Gúnyosan:) Hazatér. Mi ebben a ciki? Elment. Visszajön. Újra elmegy. Vagy nem?” János ezt válaszolja: „Tibor, hosszú lenne ezt elmagyarázni. De mégis röviden két dolgot. Először: huszonnyolc éve ment el. Ez emberöltőnyi idő. Nem fogom megismerni. Azóta nem láttam. Érted? A tulajdon fiamat... Másodszor: elment, elment. De ahogyan elment. Apai átokkal... Aki ide ma visszatér, az csak vér szerint a fiam, de valójában nem a gyermekem. Eh, de nem is tudom, mit magyarázok itt nektek, vagy neked, Tibor”. János kimegy. Olga elmondja a fiának: ő kardoskodott Vilmosék meghívása mellett, a 75. születésnap még egyszer és talán utoljára összehozhatná néhány napra a családot. Tibor kérleli anyját, fedje fel a titkot, hogyan ment ki Vilmos. Olga közli, maga sem tudja a részleteket. Erről az azóta eltelt 28 év alatt soha nem lehetett ebben a házban beszélni. Tibor kideríti, hogy nagyapja a lakás legtávolabbi zugában, a cselédszobában, újságot az arcára fektetve alvást tett. A visszatérő Tibor a magnót kapcsolja be, ahonnan nagy hangerővel harsan fel a Szózat: „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar”. Nem érti a dolgot, azonnal kikapcsolja a készüléket. A visszatérő János is sürgetni kezdi a vacsorát. Újabb távozását használja fel Olga arra, hogy elmondja a titokból azt a keveset, amit tud: Vilmos egy évfolyamtársnőjével, egy bölcsészklánnyal elment 56 legvégén. Tibor a részletekre kíváncsi: „És hogy ment el? Csak mondott valamit, csak megcsókolt benneteket, nem? Hogy mentek el akkor?” Olga próbálja megmagyarázni: Vilmos nem turistaútra ment, akkor más volt a helyzet. Tibor nem érti: „Hogy-hogy mi más? Hát hiszen csak elment?! Nyilván szólt, hogy én most elmegyek, hogy mi most elmegyünk. Vagy haraggal váltak el? Esetleg össze is vesztek?” Anyja ezt válaszolta: „Naiv vagy, fiam. Ötvenhat nem közönséges év volt Magyarországon, nem egy a sok közül. Szembeállított az sok apát a fiával, testvért a testvérral. Vilmost az apjával állította szembe”. Tibor még mindig akadékoskodik: „De hát hiszen Vilmos bácsi csak elköszönt, vagy még azt sem? Netán nem azért zabos a nagyapu? Hogy csak úgy, uk-muk-fuk, szó nélkül, a csajjal? S ők csak később tudták meg, amikor már kint voltak Nyugaton? Anyu, nem így volt?” A visszatérő János azt az ötletét vezeti elő, hogy legalább a vacsora után elmegy Kálmán legénylakására, ha már a vacsoráról semmiképpen nem szökhet el. János újra távozik. Amikor megint magukra maradtak, Olga elárulja fiának: ő, a 13 éves kislány, aludt azon az éjszakán, csak annyit tud, amit apja 56 végén egy reggelen mondott neki: „Az éjjel itt járt a bátyád, és elment”. Tibor újabb érdeklődésére Olga közli: Vilmos azért „járt” itt, mert már hetek óta másutt volt, másutt aludt, nem a bölcsészlánynál, hanem egy ügy mellett állt ki a testvére. Mivel a repülőgép már lassan két órája leszállhatott, s Vilmosék még nem jöttek meg, János lassal felszabadul a nagy nyomás alól, kéri az italt, várja leánya és unokája felköszöntését. Koccintanak. A gátlásait vesztő János elárulja: bár nem volt félnivalója, mégis félt a találkozástól, illetve a helyzettől, attól, hogy párbeszédük Vilmost ott folytatódik, ahol 28 éve abbamaradt. Bevallja, kezdetben évekig epekedett fia látásáért, de ő nem alázkodhatott meg. Vilmos első feleségének a halálhíre sebeket tépett

fel. Ennek nagy szerepe volt abban, hogy leírta Vilmost. Elismeri: „Hosszú évek óta először ma pergettem le lelki szemem előtt azt az éjszakát, azaz mindig csak elkezdtem, de nem tudtam végiggondolni... Jobb, ha nem jönnek. A lelkem nyugalmanak jobb ez így. Hetvenöt éves ember már nehezen viseli a stresszeket... Már nem jöttek, már nem szabad, hogy jöjjenek. Ujra megvan a lélek békéje... Es a testé is. A pax corporis”. Olga váltig állítja, ne ringassa apja magát illúziókba, Vilmosék meg fognak érkezni. Kéri apját, ha megjönnek a vendégek, bocsásson meg a Vilmosnak. Nagypapa kérésére Tibor felhívja Ferihegyet, kiderül, a gép pontosan érkezett. János azzal vágja el leánya szóáradatát: „Tudod mit, lányom, hagyjuk most már tényleg abba. Az én hetvenöt éves születésnapomra ittunk, s egy távollévő a főszereplő. Ez nincs így jól”. Tibor kérleli a nagypapát, legyen ő a főszereplő, meséljen valamit az életéből, s hogy könnyebben oldódjon a nyelve, újra tölt neki.

A színpad elsötétül, s János elkezd mesélni egy régi születésnap, tulajdon apja, Károly, a neves ókortörténész-professzor 60. születésnapja ünnepét, amikor ő 25 éves ifjú volt, díjazták gyakornok az egyetemen. A kivilágosodó színpadon a naptár 1934-et mutat. János értesül, hogy apja újságíró vár, akit apja hajdani kollégája, a mostani államtitkár küldött. A cseléd lány rögvést be is jelent az újságírót, akinek Károly elmondja: családja német eredetű, Steinhügel nevet viselt, ő már Kőhalmiként végezte iskoláit. Családja a német és a magyar ember évszázados történelmi sorsközösségét szimbolizálja. Mint ókortörténész hivatkozik arra, hogy az etruszok, e művelt és kis nép beleolvadt a latinba. Sorsuk azt példázza: „a történelem nem a magányos farkasoknak kedvez, hanem az egységbe tömörült nagy népeknek. Akiknek nemcsak eszük van, hanem erejük is”. Pályája másik tanulságaként azt vonta le, hogy a demokratikus köztársaság zűrzavart, anarchiát idéz elő. „A római nép megmutatta a világnak, hogy az önmagát túlélt, pipogya polgári berendezkedést csak a császári hatalom diktatúrája képes megújítani, amikor egy nép egyetlen nagy birodalmat alkot egyetlen fő, a császár vezetése alatt”. Végül lelkesülten számolt be friss római és berlini útja tapasztalatairól. Amikor az újságíró távozott, Kálmán és János között heves vita robban ki, mivel János egyszer közbeszólt az interjú során, de a polémia általánosabb kérdésekre csúszik át. A múlt és a jelen kapcsolata, a történelem aktualizálhatósága kérdéseit feszegetik. Kálmán szerint „a jelen ezernyi szállal kötődik a múlthoz”, ezzel szemben János hevesen védi a történész objektivitását, pártatlanságát. János karrierizmust vet apja szemébe, mivel azt olvassa ki a történelemből, ami a rezsimnek tetszik, és még véletlenül sem az ellenkezőjét. A vita hevében János elragadtatja magát, szellemi prostitúcióval vádolja apját, aki pofon üti fiát, s kiutasítja házából. János azonban bevallja: nincs hová mennie. Károly diadalittasan oktatja Jánost: „Gyáva kukac. Csak a szád jár. Finnyás vagy. Én nagyritkán tettem egy-egy gesztust a rendszernek... Ez nem jött rosszul a rezsimnek..., s nem jött rosszul nekem. Levegőm van. Utazhatok. Nincsenek filléres gondjaim. Ez kompromisszum, és nem prostitúció. Mindketten jól járunk. Sőt, ti is jól jártok. Még a meg sem született unokáim is jól járnak. Beülhetnek a készbe. Ölükbe hull a budai villa, a nagypapjuk hírneve, az anyagi jólét. Hol itt a prostitúció, te nagyokos?!” Kioktatja fiát, hogy a paktumot kölcsönösen kötötték a rendszerrel, egymásnak adták a lapokat. „Ők lassan tudták, hogy számíthatnak rám, én lassan tudtam, hogy számíthatok rá. Soha nem tárgyaltam erről senkivel, soha nem kötöttem paktumot senkivel. Magától ment. Nem hagytuk cserben egymást”. János elfogadja a kioktatást, elnézést kér tiszteletlenségéért, de felveti: nem biztos, hogy minden útszakaszon szorosán együtt fog menni apjával. Persze, igéri, maradni fog a családi körben. János az

elsötétülő színpadon azzal fejezi be a történetet: ilyen kérdésekről apjával soha többé nem váltottak szót, apja 39-ben súlyosan megbetegedett, 41-ben meghalt.

A színpad naptára újra 1984-et mutat. A 75 éves János úgy magyarázza vitáját apjával, hogy nem is volt az valódi összecsapás, hiszen már az igazi ütközet előtt visszavonult, megadta magát. De azért nem követte apja útját: tőle nem kérnek újságírók interjút, születésnapján nincs ott a kormány, az akadémia, de még a professzortársak sem. Ezt mondta: „Én békében éltem az állammal és a társadalommal. Igaz, nem kötött össze erős szövetségi szál bennünket, de hadban sem álltunk egymással soha... Ha valami fáj, akkor az az, hogy apám is és a fiam is győzött fölöttem”. Olga szemrehányóan veti közbe: miért nem veszi észre az apja, hogy őt, másik gyermekét viszont egy életre magához kötötte. Olga kimegy a teljesen elhűlt vacsorát újramelegíteni. A magukra maradt férfiak beszélgetnek. Tibor megkérdezi nagyapját: nagy megkönnyebbülés volt, hogy Vilmosék nem jöttek? János őszintén felfedi: ha soha nem jönnek többé, jó, hogy nem jöttek. De ha egyáltalán jönnek még valaha, akkor kár, hogy nem ma jöttek. „A magam módján készültem. Átkozódva, szívszorongva, félve, gyötrelmesen, mindegy, de készültem rá. Most leengedek majd. S ha bármikor később, váratlanul jönnek, készületlenül törnek rám. Fegyvertelen leszek. Nem lesz bennem, hogy is mondjam, Spannung”. Amikor Tibor elkezdzi kérlelni nagyapját, hogy mesélje el annak az éjszakának a történetét, két rövid, éles csengetés szakítja félbe szavait. János megretten, de unokája megnyugtatja: Kálmán szokott kettőt csöngetni. Valóban ő jött meg. A belépő és a Vilmosékat hiányoló Kálmán első dolga, hogy felhívja a repülőteret, s megérdeklődik: a frankfurti Lufthansa-járat utasai között volt-e Kőhalmi Vilmos nevezetű. Kiderül, nem volt ilyen utas a gépen. Kálmán (ügyvéd) mentegeti magát, hogy ügyfeleivel folytatott tárgyalásai miatt késett, bár a vacsorát nem késte le. Kálmán itallal felköszönti Jánost. Tibor újra előhozza a kérést, nagyapja mesélje el a 28 évvel korábbi éjszaka történetét. János az újabb pohár italtól felbátorodva és attól az immár biztos tudattól vezérelve, hogy Vilmosék nem jöttek, rááll erre.

KŐHALMI JÁNOS: Hadd tudjátok meg majd harminc év távlatából az igazságot! A felesültséget le kell valahogy vezetnem. Szóval... *(A színpad elsötétül.)* Szóval 1956 utolsó napjaiban voltunk. Alig fűtött lakások, gyér világítás. Vilmos, aki akkor bölcsészhallgató volt az egyetemen, október vége óta nem járt otthon. Már ötvenhat tavaszától sokat vitakoztunk, s ez az ősz felé tartva egyre csak erősödött. Amikor eljött október huszonharmadika, a fiam azt mondta: a tett halála az okoskodás, ütött a cselekvés órája. Felszólított, menjek én is vele, az én helyem is ott van, ahol az övé. Persze, nem mentem. Az ajtóból visszaszólt: „Halványul a gyáva, szavamra... dalom, viharodnak előjele, forradalom!” Így mondta, ahogy én, ezzel a hangsúllyal... Két hónapig nem láttuk... A poklok poklát álltuk ki a feleségemmel. Egy ideig hírek sem jöttek. Aztán jöttek... Alhírek, vaklármák... Borzalmas heteket éltünk át. S akkor az egyik késő este csengettek. Lehet, hogy karácsony este volt, lehet, hogy nem. Ki tartotta akkor számon a karácsonyt, ki tudott akkor a béke és a szeretet jeleként fenyőfát állítani... Az idegőrlő monoton napok egyhangúságában csak arra emlékszem, karácsony tája lehetett, még ötvenhatban jártunk... Olga már aludt a dolgozótól távoli cselédszobában. Feleségem ment ajtót nyitni. Az ajtóban ketten álltak, a fiam meg egy fiatal nő, egy csitri, szinte még gyereklány. *(A színpad kivilágosodik. A heverő ott van a helyén, a naptár jól láthatóan mutatja az évet: 1956. Az ajtóban a két*

fiatal, mellettük Kőhalmi Jánosné. A fotelben Kőhalmi János ül, aki lassan felemelkedik, s a fiatalok felé lép.)

KŐHALMI JÁNOS: Csakhogy, csakhogy... Édes fiam... Te nem tudod, min mentünk keresztül az elmúlt hetekben. Csakhogy élsz... *(Ölélsre lendül karja.)*

KŐHALMI VILMOS: Nem apa érdeme, ha élek is. *(Durván ellöki az öléls apai kart.)*

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Ejnye, kisfiam, mit álltok ott az ajtóban? Ki ez a kislány? Gyertek beljebb... Istenem, hiszen ti át vagytok fagyva, ugyanakkor szakad a víz rólatok, zihál a tüdőötök... Gyertek, keresünk ruhát, öltözzetek át, készíték vacsorát... Gyertek, gyertek beljebb...

KŐHALMI VILMOS: Ne bajlódjon velünk, anya. Csak felugrottunk egy szóra, elköszönni.

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Elköszönni? Hiszen még alig hogy hazajöttél, kisfiam, két hónap után hazajöttél?! És ki ez a kislány? És hová akarsz menni?

KŐHALMI JÁNOS *(bangot váltva)*: Hol voltál két hónapig? Nem gondoltál a szüleidre, akik a poklok minden bugarát megjárták ezalatt? Azt sem tudtuk, élsz-e, halsz-e. Mondd, hol jártál?

KŐHALMI VILMOS: Hol voltál, hová akarsz menni? Ez az én dolgom, egyedül az én dolgom meg Icaé. A harcostársamé... A bajtársamé... A szabadságharcos társamé...

KŐHALMI JÁNOSNÉ *(megfogja fia kezét)*: Kisfiam, jéghideg a kezed, veritékes az arcod... Hová akarsz menni, hová? Nem engedlek el! Itt kell maradnod! Velünk!

KŐHALMI VILMOS *(kirántja a kezét anyja kezéből)*: Eresszen, anya! Menni kell, sürgősen! Csak felszaladtunk: ne keressenek, mi most elmegyünk.

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Mondd már, hová mentek?

KŐHALMI VILMOS *(mélységes gúnyjal)*: Nagy a mi bűnünk, anya. Fegyvert fogtunk a szabadságért... S rajtunk is beteljesedett az ősi magyar átok: mint ahogy elődeink, mi sem tudtuk megnyerni a szabadságküzdelmünket...

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Te, fegyvert, amikor eddig még csak toll volt a kezekben?

KŐHALMI VILMOS: Petőfivel tudok felelni: „Kardot fogék kezembe lant helyett”.

KŐHALMI JÁNOS: Hagyd a frázisokat! Inkább azt mondd, hol voltál, mit csináltál két hónapig?

KŐHALMI VILMOS: Harcoltam, apa, harcoltam... Maga helyett is, minden magyar helyett, aki gyáva volt zászlónk alá állni, aki félt fegyvert fogni a szabadság nevében... Aki odujában meghúzódva, elfogadva a zsarnokságot nem kelt fel ellene.

KŐHALMI JÁNOS: Miért kellett helyettem harcolnod? Ki kért fel erre? És honnan tudod, hogy te a szabadságért harcoltál a zsarnokság ellen?

KŐHALMI VILMOS: Apa, az idő drága! Üldöznek, a sarkunkban vannak... Ne áltassuk egymást...

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Nem értem, ezt nem értem... Mit csinálnak, üldöznek? Kik? Kit?

KŐHALMI VILMOS: Anya, ez most nem fontos...

KŐHALMI JÁNOSNÉ: De fontos, igenis, nagyon fontos... Tudni akarom!

KŐHALMI VILMOS: Mi vagyunk az utolsó mohikánok. *(Kabátja belső zsebéből pisztolyt húz elő.)* Még meleg a csöve, még harcolunk... De ez már, tudjuk, utóvédharc. Már nem győzhetünk, magunkra hagytak bennünket, megint, mint már annyiszor, magunkra hagyták a maroknyi harcoló magyart.

KŐHALMI JÁNOS *(mélységes megdöbbenéssel)*: Fiam, nem ismerek rád. Hát ide vezettek vitáink? Hát ezt melengtetted magadban?

KÓHALMI VILMOS: Apa, hagyjuk most ezt. Felgyorsultak a dolgok. Eljött a perc, amikor elég volt az üres fecsegésből. Tenni kellett. Mi vállaltuk ezt. Azt hittük, egy ország, mit egy ország, egy világ áll ki mellettünk! Azt hittük, mi vívjuk meg Magyarország első győztes szabadságharcát. Minden magyarra számítottunk. Magára is, apa. De mit tett ehelyett maga? Bezárkózott a szűk kis lakásába. Ebbe a száros háromszobás Trianonba. Ami alig egy évtizede még nyolcszobás volt, tágas. Élettere volt a családnak. Helye mindennek és mindenkinek. Aztán jött a mi kis Trianonunk... A nagyobb részét elvették, érdemtelen senkiknek adták, a balkáni csőcseléknek, Kovács Gézának meg a földszintinek, hogy is hívják. Nem is érdekes. Nagyapám, dédapám ezért a villáért küzdött két emberéleten át. Ez lett a vége. Az új rezsim kegyeltjei, a munkásurak beleültek a készbe. S maga, apa, ezt tudomásul vette. Mit tudomásul vette, fegyelmezetten vette tudomásul. Talán még el is járt: még egy szobát vegyenek el tőlünk, esetleg kettőt, vagy hogy jó lesz nekünk a pince.

KÓHALMI JÁNOS: Ezt nem tűröm. Így nem beszélhetsz az apáddal!

KÓHALMI VILMOS: Maga kényszerített rá, hogy elmondjam. Nem maga kérdezte, hogy mi vezetett engem idáig, hogy mit melengettem magamban? Hát ezt... Apa, velünk történelmi igazságtalanság történt. Még emlékszem arra, cselédünk volt. Kizsákmányoltuk? Emberi életet élt. Anya tudott a gyerekekkel foglalkozni, apa tudott a hivatásának élni. Azóta? Anya sort áll a boltok előtt, hogy legyen betevő falat. Tönkremegy, elkopik. Apa Szabad Nép felolvasásokra jár, szemináriumokon vesz részt, átképzésen, fejtágítón, szabad idejében nem könyvet vesz a kezébe, amiért tanult, hanem fejszét. Gyújtóst aprít, szemet cipel. Értetek fogtam fegyvert, értetek is...

KÓHALMI JÁNOS: Már mondtam fiam, nem kértelek rá. S most nyíltan megmondom: hasztalan tetted.

KÓHALMI VILMOS: Apa, csak a gyávák mérlegelik előre tettük súlyát és következményeit.

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, te semmit nem tudsz a világról. A tettek súlyát és következményét elsősorban az okosok szokták mérlegelni, sőt, általában az ember szokta mérlegelni. Fiam, te háromszobás budai villában laksz. Egyetemre jársz. Apád docense annak az egyetemnek. Hol ért téged sérelem? Mondd, hol?

KÓHALMI VILMOS: Apa, ne kezdjük előlről, amit már a tavasszal meg a nyáron unásig megvitattunk. Szorít az idő, mennünk kell! (*Kóhalmi Jánosné sírva kimegy.*)

KÓHALMI JÁNOS: De igenis, újrakezdem, mindig is újrakezdem. Neked nem volt igazi okod a másik oldalra állni. Fiam, téged félrevezettek. Elhitették veled, s utóbb már magad is szajkóztad, hogy te igaz ügy érdekében harcolsz, sőt, talán még ölsz is...

KÓHALMI VILMOS: Igen, ölk és öltem... Mert itt harc volt. Ezt maguk nem értik. Maguk behúzódtak a saját odújukba, leeresztették a rolettát. Ide nem jutottak be a külvilág zajai, pedig kint fegyverek ropogtak, tankok dübörögtek. Egy új, szabad Magyarország vívta élet-halálharcát. S maguk, apámék, közömbösen, közönyösen nézték ennek az igaz ügynek az elvérzését. Sőt, még nem is nézték, elfordították a fejüket. Vajon mit gondoltak, mit csinállok immár két hónapja? Hogy az egyetemi könyvtárba járok szemináriumi dolgozatot írni? A bukásunkat az okozta, hogy maguk közönyösekk maradtak. Nem az orosz tankok gyűrték le bennünket. Milyen igazat írt Petőfi: „És ott elől a háború csak a kisebb baj, szomorúbb, mi hátul áll, a dög-halál.” Ez a forradalom nem termett új Petőfit, mi hát Petőfit írtuk zászlónkra.

KÓHALMI JÁNOS (*méla undorral*): Azt hiszem, fiam, noha már sok mindenre felhasználták egy évszázadon át Petőfit, de ennél galádabbul még aligha éltek vissza a nevével.

KÓHALMI VILMOS: Apa, maga már éppen úgy beszél, mint egy kommunista! Vagy talán már be is lépett a pártba? Hallom, újra szerveződik a kommunista párt.

KÓHALMI JÁNOS: Tudod, fiam, hisz sokat beszéltünk róla, soha semmilyen pártnak nem voltam tagja. Negyvenöt előtt sem, azt követően sem. Most sem. Nem is leszek. Én történész vagyok. Sine ira et studio, harag és részrehajlás nélkül kell ítélnem a múlttól. Hogy tudnám ezt megtenni, ha párthoz való csatlakozással magam mondanék le erről. Párttag nem vagyok, de realista vagyok.

KÓHALMI VILMOS: Milyen történész az, akinek nincs füle meghallani a jelen szavát!? A múltat ismerő történésznek kellene elsősorban éreznie a jelen teendőit. Különbösen buta és öncélú játszadozás a történelem. És apa, maga most rossz történész volt... Nem érezte meg, hogy mi következik a történelemből. A magyar történelemből a mi szabadságharcunk következett.

KÓHALMI JÁNOS: Ne mondj ítéletet, és ne törj pálcát felettem. A történelem egy dolog, és a politika más dolog. Én történész vagyok, de nem politikus.

KÓHALMI VILMOS: Lári-fári! Nincs történelem politika nélkül. De hagyjuk, hagyjuk ezt. A tavasszal meg a nyáron volt idő ezt megvitatni. És mi meg is vitattuk. Aztán az élet túllépett ezen a vitán. Menni kell, gyere, Ica.

KÓHALMI JÁNOS: Nem addig az! Innen le nem mentek. Hová mennétek? A vesztektekbe rohantok!

KÓHALMI VILMOS: Márpedig mi megyünk, nincs az a hatalom, ami visszatarthatna bennünket!

KÓHALMI JÁNOS: Gyáva, gyáva szájhős. És még azt mondja, szabadsághős. Pedig közönséges szájhős csak. Az előbb Petőfihez hasonlítottad magad. Petőfi nem szaladt el a csatáerről. Ott esett el, karddal a kezében. Az ő ügye valóban igaz ügy volt, vállalta érte mindazt, ami egy ember számára a legszentebb, az életét. Mert abból csak egy van. S te? Futsz a magad egérlyukába! Ha egyáltalán van az is. Nincs bátorságod szembenézni tetteiddel. Emlékezz, az aradi tizenhárom szembenézett cselekedeteivel. S te? Menekülsz, mint egy patkány! És hová? Mondd, hová? Te vádolsz engem gyávasággal, hogy közel ötven éves fejjel nem rohantam az utcára be nem nőtt fejelagyú, taknyos suhancok közé? Én vagyok a gyáva? Te, te vagy az!

KÓHALMI VILMOS: Nincs értelme a vitának, apa. Bennünket tengerek, sőt óceánok választanak el. Hát ezentúl országhatárok is el fognak választani. Nyugatra megyünk Icával!

KÓHALMI JÁNOS: Megtudhatnám végre, ki az az Ica?

KÓHALMI VILMOS: Munkáslány, apa, munkáskáder, első éves bölcsészhallgató. Mert nehogy azt higgye, magányába bezárkózva, hogy aki az elmúlt hetekben a pesti őszben harcolt, fegyvert fogott, életét kockáztatta, egyszóval a magyar szabadsághősök, mind levitézlett, osztályidegen figurák voltak. Ica apja esztergályos, igazi munkás, anyja betanított munkás. Őt ez a rendszer, az állítólagos munkáshatalom vitte az egyetemre. S mégis a mi oldalunkon kötött ki. Heteken át váll-vállvetve együtt harcoltunk.

KÓHALMI JÁNOS: A szeretőd?

KÓHALMI VILMOS: Több annál, apa, a bajtársam, a harcostársam, s mellesleg...

ICA: Vilmos, azt ne mondd, az nem tartozik másra, az csak a kettőnk dolga!

KÓHALMI VILMOS: Miért ne mondjam? Nem kell ezt szégyenlenem. Ica születendő gyermekem anyja lesz...

KÓHALMI JÁNOSNÉ (*beront*): Fiam, édes, kicsi fiam, mit kell hallanom?

KÓHALMI VILMOS: Hagyjon, anya. Hiába volt a sok szeminárium, átképzés, fejtágító, agy mosás. Nem tudnak csak a maguk kategóriájában gondolkodni! Ica nem a feleségem, nem az élettársam, ő a bajtársam, harcostársam. És mellesleg, ezt sem értették meg. Ő nem évek múlva lesz születendő gyermekem anyja, ő most kéthónapos terhes... Gyermekünk lesz... Nem majd, hanem most, hét hónap múlva...

KÓHALMI JÁNOSNÉ: Úristen! Mit kell hallanom! Mekkora szégyen! Az én fiam! Csak úgy. Miért büntetsz engem?

KÓHALMI JÁNOS: Elég! Fiam (*kesernyés gúnnyal*), te sok dologban akarnál Petőfihez hasonlítani, de csak egy dologban közelíted meg. Petőfi fia ezernyolcszáznegyvennyolc december tizenötödikén született, tehát, ha visszaszámolok kilenc hónapot, éppen március tizenötödikén fogant. A te gyereked meg, meglehet, éppen október huszonharmadikán vagy huszonnegyedikén. De Petőfinek volt felesége, törvényes hitvese, megharcolt érte. De te még ehhez is pipogya voltál. Leszakajtottál hát egyet, egy... egy ringyót, aki az első szóra odaadta magát.

KÓHALMI VILMOS (*odaugrik apjához, megüti*): Aki ilyent mond, az nem apa... Egy percet sem maradok itt... Többet nem látnak, nem vagyok a maga fia...

KÓHALMI JÁNOS: Valóban nem vagy a fiam... (*Ütésre emeli a kezét.*)

KÓHALMI JÁNOSNÉ (*odalép, lefogja férje kezét*): Elment az eszed? A tulajdon gyereked átkozod? Ahelyett, hogy azon gondolkodnál, hogy mit tehetnél az érdekében? Hogy itt tartsd, hogy ne taszítsd ki a világba. János, az egyetlen fiad! Kérj tőle bocsánatot!

KÓHALMI JÁNOS: Még hogy én!? Soha! Itt most megesküszöm mindenre, ami szent előttem, többet nem a fiam. Idegenként megyek el mellette, ha még valaha az életben találkozunk. Megütötte a tulajdon apját, s még én esdjek a bocsánatáért? Pusztulj a házamból, pusztuljatok mindketten, ki a házamból!

KÓHALMI JÁNOSNÉ: János, János! Nem vagy eszednél! Nem tudod, mit cselekszel. Csillapodj!

KÓHALMI VILMOS: Minden hiába, anya... Mi elmegyünk... Ha itt maradok, felakasztanak. Emberölésért. Vagy életfogytiglan börtönbe zárnak... Élni akarok... Tenni még valamit Magyarorszáért. Gyerekem lesz, érzem, fiam, csak fiam lehet... Fel kell őt nevelnem. Igaz magyarnak, jó hazafinak. S ha nem lehet ezt Magyarországon, hát megteszem Magyarországon kívül... Anya, most Rodostó következik. A száműzetés. Rákóczinak sok-sok év múltával csak a hamvai tértek haza a magyar földre... Én hiszek abban, mi még életünkben visszajövünk ide... Most nem sikerült, de újrakezdjük... Sikerülni fog... Megverten, de nem legyőzötteen távoztunk. Emelt fővel megyünk, s majd egyszer győztesen még visszatérünk.

KÓHALMI JÁNOSNÉ: Ne menjetek el, nem engedem. Nézzetek szembe itt a jövőtökkel... Szenvedjünk együtt a bűnökért, s megtisztulunk... Ez a mi hazánk. Most ezer sebből vérzik, de nekünk itt kell élnünk. A sebek begyógyulnak. Idővel a börtönkapuk is kinyílnak. Fiam, mi tudunk várni, együtt szenvedni, s ha kell, együtt bűnhődni elkövetett és el nem követett bűnökért... Ne hagyd el bennünket!!

KÓHALMI VILMOS: Anya, ez lehetetlenség. Nem akarom élve eltemetni magam. A bitófáról pedig nincs visszatérés.

KÓHALMI JÁNOS: Eredj is, eredj! S vidd magaddal apád átkát. Magyar szabadsághős! Árudd el magyart hazádat! Pusztulj előlem!

KÓHALMI JÁNOSNÉ (*letérdel fia elé, átkulcsolja a térdét*): Kicsi fiam, drága, egyetlen fiam! Ne menj el... Ne hagyj itt örökre bennünket! Meg nem ölhetnek ifjú virágodban... S a börtönkapuk majd kinyílnak. Kérvényezünk, amnesztiát kérünk. Apád majd közbenjár...

KÓHALMI JÁNOS: Én? Soha!

KÓHALMI JÁNOSNÉ: Köztünk kell maradnod. Idegenben elpusztulsz, itt meg élhetsz. Az élet, a te életed itt van. Ott kint az ezernyi bizonytalanság, talán maga a halál...

KÓHALMI VILMOS (*ellöki magától anyját*): Eresszen, anya. Menni kell. A határok ma még nyitva vannak. Ki tudja, holnap talán már bezárulnak... S ha itt maradok, kelepcebe szorultam... Gyere, Ica. Olgát, Olgát csókolom... (*Az ajtó felé lép.*)

KÓHALMI JÁNOSNÉ (*bisztérikusan utána veti magát*): Fiam! Fiam! A magam életét adom oda a tied helyett. Maradj itt, maradj a szülői házban. Erősek vagyunk, erősek leszünk... Lesz erők elviselni a büntetést... Itt kell maradnod!

KÓHALMI VILMOS (*eltaszítja anyját*): A viszontlátásra. Ha lesz még viszontlátás!

KÓHALMI JÁNOS: Megállj! Egy szóra még megállj! E nélkül nem mehetsz el. (*Fia elé lép, közvetlen közelébe, s teli torokból énekelni kezdi*): Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar; bölcsőd az s majdan sírod is, mely ápol s eltakar.

KÓHALMI VILMOS: Hamis ennek a szövege is, dallama is!

KÓHALMI JÁNOS (*továbbéneke*): A nagy világon e kívül nincsen számodra hely; áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell.

KÓHALMI VILMOS: Hamis, velejéig hamis! A magyar otthon van szerte a világban. Onnan hozta be, kintről, nyugatról a kultúrát, a művelt civilizációt, a magasztos eszméket.

KÓHALMI JÁNOS (*szinte eszelősen újrakezdi*): Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar; bölcsőd az s majdan sírod is, mely ápol s eltakar.

KÓHALMI VILMOS: Isten áldja, anyám. (*Lehajol hozzá, megcsókolja.*) Őrizzen meg jó emlékezetében, s ha bármi rosszat tettem, bocsásson meg nekem. Gyere, Ica. (*Kóhalmi Jánosné még utánakap, de nem éri el. Térdén csúszik utána.*) Fiam, fiam, édes fiam! (*Kóhalmi Vilmos és Ica kimennek.*)

KÓHALMI JÁNOS (*közben továbbénekel*): A nagy világon e kívül nincsen számodra hely; áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell.

KÓHALMI JÁNOSNÉ (*kiszalad fia után*): Fiam, ne menj el. (*Visszafut. Férjéhez fordul.*) Hívd vissza! Azonnal hívd vissza! Még nem késő. (*Feltépi az ablakot. Kihajol. Kiabál.*) Vilmos! Gyere vissza, gyertek vissza! Vilmo-o-o-o-os! (*Becsukja az ablakot. Férjéhez.*) Elementek.

KÓHALMI JÁNOS: El, el. (*Leül a fotelbe.*) És erről köztünk több szó ne essék. Majd reggel egy mondattal megmondom Olgának, hogy a bátyja elment.

KÓHALMI JÁNOSNÉ: János, te vagy a kőszívű ember, te. (*Hangosan zokog.*) Ha te tartóztatod a fiad, ha védelmet ígértél volna neki. Ha kiálltál volna mellette. Ha nem sérted meg azt a kis gyereklányt. Akkor... Akkor Vilmos itt maradt volna... Tudom, itt maradt volna...

KÓHALMI JÁNOS: Klára, már mondtam neked. Erről többet egy szó se essék köztünk. Se most, se a jövőben. Ő mindenképpen elment volna. S azok után, amit tett, nem mehetett el apai áldással. Nem adhattam a tarisznyájába hamuba sült pogácsát. Eh, magam sem tudom már fegyelmezni magam. Ami volt, volt. Egy szó nem sok, annyi ne essék köztünk erről. És róla sem.

KÓHALMI JÁNOSNÉ: Szívtelen zsarnok vagy...

KŐHALMI JÁNOS: Elég! Eredj a szobádba! Sírd ki magad! Gondolj végig mindent! S aztán rájössz, ennek így kellett lennie, ez nem lehetett másképpen. De több szó ne esék köztünk erről soha többé.

KŐHALMI JÁNOSNÉ: Úristen. Ez borzasztó. Ez maga a borzalom. Úristen. *(Zokogás rázza. Kimegy. A színpad elsötétül.)*

János beszéli el a történet végét: egy részét a lány szüleitől tudja. Ica ausztriai táborban szülte meg fiát. Vilmosék azután Nyugat-Németországba kerültek. Vilmos – nagyapja hírnevét kihasználva – elvégezte az egyetemet, Ica pedig haza akart jönni. Ica szülei többször jártak kint, haza akarták hozni a lányukat, de Vilmos nem engedte. Icával a kábítószer végzett. Fiuk, János, vagy inkább Hans, intézetbe került, Vilmos újra nősült, második feleségétől, egy német professzor leányától született Ingrid. János felesége időnként telefonon beszélt a fiával, Olga pedig egyszer IBUSZ-úton találkozott odakint vele.

A színpad kivilágosodik, a naptár újra 1984-et mutat. Olga megjegyzi: most már ért mindent, a Szózatot is a magnón. Olga indul újramelegíteni a vacsorát, amikor hosszú, éles csengetés hallik.

MÁSODIK FELVONÁS

János tiltakozik az ellen, hogy ajtót nyissanak e kései órán: ő már elmúlt 75 éves. Kálmán átvezeti nagybátyját a másik szobába. Olga engedi be Vilmost meg a fiát, Hansot. Tibornak nagybátyja Wilhelm Steinhügelként mutatkozik be, kiderül, ezért nem szerepelt Kőhalmiként az utaslistán. Olga elképedt azt hallván, hogy testvére visszavette az eredeti családnevet. Kiderül, a német feleség nem vállalkozott a magyarországi útra, és Ingridet sem engedte el, így Vilmos a fiát hozta magával. Késése magyarázatául azt említi, hogy már elfoglalták szobáikat a szállóban. Olga megsértődik, hogy a magyarországi napokat miért nem a családi fészekben tölti a bátyja. Vilmos azonban elutasító: ez már nem az a lakás, ahol felnőtt, különben is csak erről az egy éjszakáról van szó, holnap repülnek vissza. Hans tört magyarsággal elkotyogja, hogy útban ide taxival még elmentek valahová, s apja hosszasan elmaradt. Olga számon kéri bátyjától, miért nem sietett apját felköszönteni. Vilmos, nem látva apját, azzal riosztózik: „én nem tudtam úgy nem sietni, hogy apám el ne késsen a saját születésnapjáról”. A kettesben maradó Olga és Vilmos, a két testvér, hosszasan beszélgetnek. Szóba kerül a vendégjog, a család (az, hogy az ember beleszületik egy családba, és hogy van egy választott családja), az érzelmek, a haza. Olga azzal próbálja sarokba szorítani Vilmost, hogy neki Magyarország már nem is hazája talán. Vilmos folyton azt hangoztatja, hogy apja felköszöntésével magának tartozik, nem apjának, aki kitagadta őt, ezzel megszünt az adósa lenni. Olga önzéssel vádolja Vilmost, ördögi gondolatai, szívtelensége miatt. Vilmos türelmetlen, szeretne túlesni a dolgon, felköszönteni az apját s aztán távozni. A bejövő Kálmán kérdésére Vilmos elmondja, hogy Németországban politikatudománnyal foglalkozik. Az ugyancsak visszatérő Tibor azt a kérdést veti fel: hogy viszonylik egymáshoz a történelem és a politika?

KŐHALMI VILMOS: A történelem, mármint a régebbi korok története, meglehetősen meddő dolog. Kevés a forrás, túlságosan sok a hézag, az űr, amit a kutató történész tölt ki fantáziájá mértékében. A fantáziátlan történésznél egysíkú, a dús fantáziájú

történelemnél igen változatos kép rajzolódik ki a múlt egy-egy darabjáról. Ami, persze, egyik esetben sem jelent hitelességet. A múlt nem ismerhető meg, legalábbis alaposan, a maga megközelítő teljességében nem ismerhető meg. És ebből következik, hogy a történelemből a jelenre nézve nem következik szinte semmi.

KÓHALMI TIBOR: Nagyapu az imént mesélte el annak az éjszakának a történetét, amikor maga azzal a lánnyal kiment nyugatra. Akkor maga azt mondta, hogy a magyar történelemből ezerkilencszázötvenhat következett. Hát mégis következik valami a történelemből? Vagy ha jól esik, akkor következik, ha kellemetlen, akkor semmi nem következik?

KÓHALMI VILMOS: Ejnye, de megtanultatok ti itt Magyarországon káderezni. Kálmán is, te is. Nem múltak el nyomtalanul felettetek a káderezés klasszikus évei. Előbb Kálmán jött a keresztkérdéseivel, most te. Mi vagy te voltaképpen? Érettségiztél már?

KÓHALMI TIBOR: Orvostanhallgató vagyok, de nagyapu történészprofesszor. Van némi érzékem a történelem iránt. Családi örökség... Ezért hát a kérdésem is. Következik-e valami a történelemből vagy nem? Avagy ötvenhatban következett, nyolcvannégyben már nem következik?

KÓHALMI VILMOS: Hogy én ilyent mondtam volna akkor, már nem emlékszem. Kizártnak sem tarthatom. Én akkor történelem szakos egyetemista voltam. Az egyetemen azt sulykolták belénk, hogy a történelem nagyon széles folyamai mind egyetlen tenger, a kommunizmus óceánja felé haladnak. Vagyis azt, hogy a történelemnek, a történelem mozgásának meghatározott, célzatos iránya van. Vagyis hogy a történelemből mindig valami következik. Én ezeken az emléken nőttem fel a középiskolában és ezt hallgattam egyetemistaként is. Huszonévesen mi sem természetesebb, mint azt mondani: a történelemből igenis következik valami, de éppen nem az, amit ti tanítotok és szeretnétek, hanem annak az ellenkezője. Ha mondtam is ilyent ötvenhatban, hát bizonyára ezért mondtam. Ma már tudom, hogy nem a történelem irányával van baj, nem azzal, hogy meghatározott irányban mozog-e a történelem, hanem egyáltalán azzal, hogy mozog-e a történelem.

KÓHALMI TIBOR: Tehát a múlt és a jelen között nincsenek is összekötő vonalak? A múlt nem is él tovább a jelenben?

KÓHALMI VILMOS: A dolog ennél sokkal bonyolultabb. A jelen, persze, a múltból nő ki mindig, de csak a közelmúltból. Éppen ezért a jelen számára mindig csak a közelmúltnak van üzenete. A közelmúlt számára az ahhoz képesti közelmúltnak, e közelmúlt számára pedig az ezt közvetlenül megelőző múltnak és így tovább. Mindegyik természetszerűleg hasonlít egymásra, de a kezdet és a vég, vagyis az egymástól távoli időmetszetek már semmi hasonlatosságot nem mutatnak.

KÓHALMI KÁLMÁN: Ezt nem teljesen értem.

KÓHALMI VILMOS: Mondok egy példát. Elindulsz Hamburgból dél felé. Mégy faluról falura. Minden falu megérti a szomszéd falu nyelvét, de Hamburg már nem érti meg a legdélibb német falu nyelvét.

KÓHALMI TIBOR: Álljon meg a menet! A falvak között nincsenek szakadékok.

KÓHALMI VILMOS: Ezt meg most én nem értem teljesen.

KÓHALMI TIBOR: Pedig teljesen világos. A maga példája rossz, a hasonlata több mint sánta.

KÓHALMI VILMOS: Hogy-hogy?

KÓHALMI TIBOR: A falvak között általában tényleg nincsenek szakadékok, de az egyes történelmi korszakok között igenis vannak. Forradalom a nevük. Ami éppen azt célozza, hogy a jelen ne hasonlítson a múltra. S ami előremutat ebből a törekvésből, az a forradalom, ami pedig hátra, az az ellenforradalom.

KÓHALMI VILMOS: Nem kívánok vitát folytatni egy medikussal történelmi szakkérdésekről. Csak annyit; ki vállalja a felelősséget annak megállapításáért, hogy mi mutat előre és mi hátra? Én nem veszem magamra a felelősséget, nem fogadom el, hogy a történelemnek meghatározott mozgásiránya van.

KÓHALMI TIBOR: Csodálom, hogy ebben éppen maga kételkedik. Maga, akinek a nagyapja neves ókorász professzor volt, aki a rabszolgatartó társadalmat kutatta. Azt, amelyik az akkori művelt világ élenjáró, általánosan elterjedt társadalmi formációja volt. Maga, akinek az apja a feudalizmust kutatja, azt a társadalmi rendet, amely szerte a világon, Európában és Ázsiában felváltotta a rabszolgaságot. S maga, aki a kapitalizmus kutatója, amely megintcsak elterjedt a föld nagy részén, s éppen a feudalizmus helyére lépett. Nem furcsa, hogy éppen maga nem hisz abban, hogy a történelem kontinentális méretekben is meghatározott irányban fejlődik?

KÓHALMI KÁLMÁN: Hagyjátok már abba ezeket a magasröptű, filozofikus vitákat. Én már régen jártam egyetemre, s ott a történelemből amúgy is csak egy szeletet tanulunk: az állam és a jog történelmét. De igaz is, Vilmos, a te almád közel is meg-mesze is esett a fájától. Tibor jól vette észre: nagyapád ókorász volt, apád középkorász, te is megmaradtál némiképpen történésznek, csak éppen napjainkkal foglalkozol. Nagyapádhoz képest kétezer évet, apádhoz képest is vagy háromszáz esztendő-t léptél időben előre. Mi vitt téged a jelenkorhoz?

KÓHALMI VILMOS: A saját életem, Kálmán. Hogy én ötvenhatos disszidens vagyok Németországban. Aki egy sajátos kelet-európai kultúrkörből jutott el egy egészen más tölteű, más ihletésű világba. Akaratlanul össze kellett hasonlítani. Ki hol tart? Honnan jött? Miért alakult itt és ott úgy, ahogyan alakult? Én történelmet kezdem Magyarországon tanulni az egyetemen. Kint Németországban nem volt módom se, kedvem se váltani. Ugyanakkor rájöttem valamire. A régebbi múlt kutatója ábrándokat kerget. Áltatja magát, hogy megismerheti saját tárgyát. A legtöbb történész száználmas kreatúra. Aki Julius Caesart kutatja, többnyire azt írja meg, ő mit tett volna Julius Caesarként, aki meg Napóleonnal foglalkozik, az azt veti papírra: ő hogyan viselkedett volna Napoleonként. A történelmi források nem örökítették ránk a történelmet formáló emberek pszichéjét. Mindegyik vagy legalábbis sok történész a saját lelke alkatára színezi Julius Caesar vagy Napoleon pszichéjét. Én egyvalamihhez érttem valamennyire, amikor kimentem Németországba, a történelemhez, még-hozzá a magyar történelemhez, ugyanakkor mélységes csömör kerített hatalmába a hagyományos történelemnek már csak a szagára is. Én nem leírni szerettem volna és szeretném a történelmet, hanem alakítani is. Az igazi történelemformáláshoz, persze, nincs lehetőségem. Ehhez hiányzik a társadalmi pozíció, a pénz, a befolyás. De azért céljaimból valamit mégiscsak elértem.

KÓHALMI KÁLMÁN: Ezt viszont végképpen nem értem.

KÓHALMI TIBOR: Én sem túlzottan.

KÓHALMI VILMOS: Hát akkor maradjunk is ennyiben.

KÓHALMI TIBOR: Nem addig az! Most már kezdek valamit érteni. Maga odakint mai magyar történelemmel foglalkozik. Ez oké. De hogy történelmet is tud valamenynyire formálni, az csak egyféle módon lehetséges. A politika rendre kikéri a maga vé-

leményét kelet-európai ügyekben. Kálmán bácsi, lehetséges az, hogy a maga unokatestvére a nyugatnémet politikában magyar szakértő, aki tanácsokkal szolgál megbízóinak Magyarországgal kapcsolatban?

KÓHALMI KÁLMÁN: Tibor, ez bravúros nyomozás volt. Miért nem jogásznak mentél.

Ezt az okfejtést még egy ügyvéd is megirigyelheti tőled.

KÓHALMI VILMOS: Csak, persze, kérdés, igaz-e. Először is...

KÓHALMI TIBOR: Olyan premisszákat adott, amelyekből csak egyfajta konklúzió adódhat. Az, amit elmondtam. Ha magának hazája lenne Magyarország, azt mondanám, hazaáruló. Így csak azt mondom, dicstelen szerepet játszik.

KÓHALMI VILMOS: Túlságosan messzire szaladt a fantáziád, öcsi.

KÓHALMI TIBOR: Maga csak ne öcsizzen engem!

KÓHALMI VILMOS: Te meg ne rágalmazz, és ne diszkreditálj. Én egyetemi tanár vagyok Németországban.

KÓHALMI TIBOR: Láttunk már karón varjút. Az a professzorság lehet álarc is, vagy a jól végzett piszkos munkájának júdási jutalma.

KÓHALMI VILMOS: Elég, most már elég legyen!

KÓHALMI OLGA (*beszalad*): Mi ez: Mi van itt? Mind veszekedtek? Hát öt perccel nem bírtok ki szóváltás nélkül?!

KÓHALMI TIBOR: Anyu, képzeld, a drágalátos bátyád professzori mezben magyar politikai szakértő Nyugat-Németországban. Tudod mit jelent ez? Időről időre megkérdezik a véleményét, hogyan lehetne ártani Magyarországnak.

(*Közben bejön Kóhalmi János.*)

KÓHALMI TIBOR: Hát ezért olvassa oly buzgón a magyar sajtót, ezért beszél olyan kiválóan magyarul!? Ezért olyan választékos a stílusa!?

KÓHALMI VILMOS: Elég! Egy szó sem igaz ebből. Nem tagadom, kelet-európai történelemmel foglalkozom, főleg magyar történelemmel, nem is történelemmel a szó szorosabb értelmében. Inkább jelenkor-történelemmel... Magyarország és Kelet-Európa utolsó három évtizedének történelmével és politikájával. Hogy hogyan politizál Magyarország és Kelet-Európa az ötvenes évek óta.

KÓHALMI TIBOR: És hogy hogyan kell politizálnia a Nyugatnak Magyarország és egyáltalán a Kelet ellen?! Ugye?

KÓHALMI VILMOS: Miért bűn az, ha én nem nagyapámat követtem, aki ókortörténész volt, vagy apámat, aki a tizenhetedik századi török birodalmat próbálta kutatni. Én a magyar történelmi és politikai viszonyokat kutatom a huszadik század második felében. Hát bűn ez? Nem tehetek róla, ha én csak ehhez értek... (*Ekkor látja meg apját. Feléje siet.*) Apa, maga itt? Észre sem vettem. Engedje meg, hogy hetvenötödik születésnapja alkalmából... (*kézfogásra nyújtja kezét*).

KÓHALMI JÁNOS (*félrelöki a feléje nyújtott kezét*): Ne tovább! Nem tartok igényt a te felköszöntésedre. Ha te azt hiszed, hogy értesz a magyar viszonyokhoz, nagyon, de nagyon, még pontosabban fogalmazva: végzetesen tévedsz. Hogy mennyire nem értesz a mi történelmünkhöz, már ötvenhat telén bizonyítottad. Amikor dicsőséges szabadságharcról szónokoltál, meg arról, hogy emelt fővel még el, s egyszer még győztesen visszatérsz. Hát ez lenne az a győzelmes visszatérés?

KÓHALMI VILMOS: Apa, miért szítja a tüzet? Nem tudja elviselni a jelenlételem egy este néhány percre még huszonnyolc év után sem? Ami pedig a kérdését illeti, azt kell mondanom, először is: most nem annak a vitának a folytatására jöttem, másod-

szor: ha már maga mindenáron folytatni akarja, annyit mondhatok: bizonyosan nem vesztesként jöttem ide.

KÓHALMI JÁNOS: Azt mered állítani, hogy nem vesztesként jöttél ide? Van képed ezt állítani? Szemenszedett hazugság. Erkölcsei hullaként állsz itt előttem.

KÓHALMI VILMOS: Miért, mert nem vállalom sorsközösséget eleve elrendelt családdal? Mert volt erőm, bátorságom váltani? Választott családdal élni a magam külön, de magukétól eltérő életét?

KÓHALMI JÁNOS: Ezt kár volt mondanod. Fiad, Hans példája az élő cáfolat erre. Épp az imént mondtad, hogy Hans anyja halála óta intézetben volt...

KÓHALMI VILMOS: Apa, maga hallgatózott!

KÓHALMI JÁNOS: Nem hallgatóztam. Hallottam. Ebben a pici lakásban, ebben a szaros kis Trianonban áthallatszanak a hangok. Szóval te mondtad: Hans intézetben volt. Eltaszítottad magadtól. Pedig ő választott családdod volt. Mit is mondtál ötvenhat utolsó heteiben, napjaiban? Érzed, hogy fiad lesz, akit fel kell nevelned igaz magyarnak, jó hazafinak. Hát jól felnevelted... Igaz magyarnak is... Jó hazafinak is... Hans annyit tud magyarul, amit az anyjától tanult. Te mondtad: német az anyanyelve. Így kötődött a választott családdodhoz? Így teljesítetted ötvenhatos nagy fogadalmadat? És Ica az első feleséged, ő nem választott családdod volt? Azt mondtad róla: a bajtársad, a harcostársad, mi több: szabadságharcos-társad. S mi lett vége? Ugye, te adtad a kezébe a narkotikumot?

KÓHALMI VILMOS: Ez nem igaz! Ezt csak Ica szülei akasztották a nyakamba!

KÓHALMI JÁNOS: Én ezt valóban nem tudom. De hogy Ica narkós lett, s a kábítószer végzett vele, tény. S az is tény, hogy a szerelem mézeshónapjai után útszéli módon éltetek. Hogy szabadulni akartál tőle, de mégsem engedted haza. A karriered érdekében terhes volt már számodra Ica, de nem akartad, hogy megfutamodjon Magyarországra, s ezzel elárulja a saját és főleg a te gyengeségedet. Hogy már nincs hatalmad felette. A tudatától, a normális gondolkodásától, tettei mérlegelésének elemi emberi jogától fosztottad meg.

KÓHALMI VILMOS: Apa, próbálgon megérteni. Vadidegenben egy állandóan hazavágyó asszonnyal az oldalamon. Lehúzott, megbéklyózott. Nem találta a helyét, ment volna állandóan haza. Főleg amikor a szülei először jártak kint nála. Nem engedhettem. Itt börtön várt volna rá...

KÓHALMI JÁNOS: Te nem hallottál amnesztiáról?

KÓHALMI VILMOS: Biztosan börtön várt volna rá. Gyermekeim anyját nem engedhettem a vesztébe rohanni.

HANS: Entschuldigung. Bocsánat. Nem egészen így lenni. Én akkor még kicsi lenni, de már sokára... sokra emlékezni. Apa verni anyát, ütni, verni, sokat veszekedni. És verni engem is. Én lenni rossz gyerek, de anya lenni jó anya.

KÓHALMI JÁNOS: Hallod? A koronatanú ellened vall!

KÓHALMI VILMOS: Apa, maga hisz egy nyolc-kilenc éves gyerek, valóban rossz, vásott kölyök emlékezet-foszlányainak? Persze, hogy ezek maradtak meg benne, és nem a meghitt családi élet harmóniája.

HANS: Ezt nem érteni. Mi van az, hogy meghitt családi élet harmóniája?

KÓHALMI TIBOR: Ez azt jelenti, hogy a szüleid, apád és anyád, szépen éltek, nem veszekedtek, neked kedveztek, a hajadat simogatták, cirkuszba, játszótérre vittek.

HANS: Ilyen nem lenni minknél.

KÓHALMI TIBOR: Minálunk, ugye?

HANS: Igen. Minálunk. Also... Minálunk ilyen nem lenni. De lenni veszekedés, verekedés. Sok hang.

KÓHALMI TIBOR: Nagy hangoskodás.

HANS: Ja. Nagy hang. Anya sírni sokat, és én is sírni övele. Apa sokat verni engemet és őtet. Anya korán meghalni...

KÓHALMI JÁNOS: Mit akarsz még? A fiad emlékezetében nyoma sincs a meghitt családi élet harmóniájának. Ilyen nem volt. Önző módon törtél egyéni érvényesülésed felé. Aki utadban állt, és hatalmad volt hozzá, félreállítottad. A feleséged a sírba küldted, a fiad intézetbe.

KÓHALMI VILMOS: Apa, próbálgon megérteni. Vadidegen országban. Nyűgös feleséggel...

KÓHALMI TIBOR: Miért, akkor már nem volt szabadságharcos? Vagy ötvenhatban sem volt az, csak egy egyszerű, félrevezetett kislány?

KÓHALMI OLGA: Tibor, ebbe ne szólj bele!

KÓHALMI JÁNOS: Miért ne szólna bele. Ica szülei elmondták: Ica megtévedt, meggyőződés nélkül, hit nélkül csinálta végig ötvenhatot. S főleg azért vállalta a fiammal a disszidálást, mert már a fiam gyermekét hordta a szíve alatt. Tibor jól látja: Ica nem bátor szabadsághős volt, hanem megtévesztett, félrevezetett gyereklány, aki utóbb állandóan helyre akarta hozni botlását. Jönni akart vissza, de *(fiához fordul)* te nem engedted. Halálra ítélted, és az ítéletet végre is hajtottad rajta.

KÓHALMI VILMOS: Apa, hát nem engedi végigmondani? Vadidegen országban, nyűgös feleséggel, piciny gyerekekkel. Állástalanság, pénztelenség, kilátástalanság. És élni kellett... Ica szinte élni sem engedett. Állandóan rágta a fülem: haza, haza, haza. Őt börtön várta itthon, engem bitófa. Nem lehetett jönni, én nem is akartam jönni. Ő viszont, mint az imamalom: haza, haza, haza. Én pedig: ott kint megkapaszkodni, egzisztenciát teremteni, élni és megélni. Jól megélni. Kint rengetegen élnek jól. Nem különbek, mint én. Ha nekik sikerült, nekem is sikerülni kell. Csak eszközt kell megtalálni...

KÓHALMI JÁNOS: Ne folytasd... Ezt mi itthon legalább olyan jól tudjuk, mint te kint. Mindenekelőtt meg kellett szabadulnod a feleségedtől, hogy szabad légy. Aztán jó házasságot kellett kötnöd. Ehhez jó ajánlólevélre volt szükséged. Bizonyos körökben a Kóhalmi név, apám tudományos hírneve jól ismert volt.

KÓHALMI VILMOS: Apa rosszul rakja össze a mozaiklapokat.

KÓHALMI JÁNOS: Pedig még a legfontosabbat nem is mondtam. Te azt használtad ki, azt az egyetlen, amihez értesz: hogy magyar vagy, s történész létedre ismered, legalábbis azt hiszed, ismered a magyar történelmet. Egy ponton magad is dicstelenül bevonultál ebbe a történelembe. Ötvenhat őszén. Te ebből az egyetlen dologból csináltál tőkét. Eladtad magad és a magyarságodat.

KÓHALMI VILMOS: Apa!

KÓHALMI JÁNOS: Ne szólj, ne válaszolj! Tudom, hogy így volt. Évtizedek alatt a rólad hozzám eljutott szilánkokból, mert ezek még mozaiklapoknak sem nevezhetők, teljes kép kerekedett ki rólad. De az NSZK-ban kinek kellett a hazafiságtól túlhevített magyarság? Diszkreditáló, kompromittáló lett volna. Ott nem magyar szabadsághősökre volt szükség, azokból ugyanis akadt elég, hanem világos fejű, okosan számító és irányukban elkötelezetten gondolkodó németekre, akik tudnak az álobjektivitás és az el nem kötelezett tiszta tudományosság mezében tetszelegni. Így lett Kóhalmiból (noha ez igen jól csengő név volt bizonyos tudományos körökben) Stein-

hügel (mert ez a politikum számára biztosította a németiség minimumát), a Vilmosból pedig immár kötelezően Wilhelm.

KÓHALMI OLGA: Hát apa tudta ezt a névváltást?

KÓHALMI JÁNOS: Természetesen. Már régóta. Ezt nem az imént hallgattam ki a kulcslyukon. Történész vagyok. Olvasom a szaksajtót. A németet is. Feltűnt a Steinhügel név. Saját családom nevére csak-csak felfigyelek. Tudtam: Wilhelm Steinhügel csak te lehetsz.

KÓHALMI OLGA: És ezt miért nem mondta eddig?

KÓHALMI JÁNOS: A mai napig ennek nem volt jelentősége. Szóval, így született meg Wilhelm Steinhügel, az ismert Kelet-Európa-, kiváltképpen Magyarország-szakértő, előbb Privatozent, utóbb, bár még mindig fiatalon, Professor.

KÓHALMI VILMOS: Apa, mekkora kombinátor maga! Ha ezt az elmeélt saját tudományos tevékenységében kamatoztatta volna, messze elhomályosította volna ókortörténész professzor apja hírnevét. Dehát amennyire lebilincselő lenne az forrástalan évszázadok történetjének megrajzolásában, ott, ahol a források hézagait kellene a fantázia termékeivel kitölteni, annyira velejéig hamis és konstruált az én életpályám bemutatása esetén. Ebben ugyanis nincsenek fehér foltok, amiket a fantázia szüleményeivel, merész kombinációkkal kellene kitölteni. Az imént már elkezdtem az igazság elmondását, de apa nem hagyta végigmondani. S nem is onnan kell kezdenem, hogy ötvenhat végén elmentem. Ott kell kezdenem, ha hagyja végigmondanom, hogy miért fogtam fegyvert ötvenhatban. Magáért fogtam fegyvert... Ugyanis azt a puskát magának kellett volna megfognia. Maga volt elsősorban ennek a rendszernek a kárvallottja. Nagyapja, apja egy élet szorgos munkájával hagytak magára egy nyolcszobás budai villát. Hogy ebből a pazar Versailles-ból egy szaros kis Trianon lett, ahogy maga mondta...

KÓHALMI JÁNOS: Emlékeztetni szeretnék, hogy ezt legelőször te mondtad huszonnyolc évvel ezelőtt... Én csak plagizáltalak.

KÓHALMI VILMOS: Mindegy... A maga lelkén szárad, hogy a nyolc szobából három lett, hogy a kerten még két, három, vagy mit tudom én, mennyi családdal kell osztoznuk. Ezért magának ötvenhatban fegyvert kellett volna fognia. De nem tette, beálltam hát én maga helyett...

KÓHALMI JÁNOS: Akkor is mondtam, ma is mondom: nem kértem tőled. Mi több: nem is vártam tőled. Még tovább megyek: huszonnyolc évvel ezelőtt világosan értésedre adtam: nem is értek egyet önként vállalt lépéseddél. Ma sem mondhatok mást: ostoba tett volt.

KÓHALMI VILMOS: Miért, apa, azóta már belépett a kommunista pártba? Sikerült nekik az agymosás? Hogy nyilatkozhat így apa léte arra az élethalálharcra, ahol egyetlen fia csaknem otthagya a fogát.

KÓHALMI JÁNOS: Én azt vallom: a történelem fordulataira oda kell figyelni. Itt Magyarországon negyvenötben vitathatatlanul új kezdődött. Nem álltam ugyan mellé, de nem is fordultam velem szembe. Nem kokettáltam a hatalommal, de nem is vártam apró előnyöket tőle. Élünk és élünk egymás mellett. Modus vivendi-t kötöttünk. Mert élni kell... Ennyit rólam... De te, fiam, te semmit nem tanulsz és sokat felejtasz. Már ötvenhatban is megmondtam neked: nem voltam, nem vagyok és nem leszek egyetlen párt tagja sem. ma is ehhez tartom magam. Az én történelmi objektivitásom nem viselné el a pártosságot...

KÓHALMI VILMOS: Ezt kár volt említenie, apa.

KÓHALMI JÁNOS: Mit? Mit volt kár említenem?

KÓHALMI VILMOS: A maga történész voltát. Maga ebben a rendszerben nem csupán villáját, kertjét, professzorhoz méltó és illő méltóságát, rangját, társadalmi pozícióját vesztette el, de elvesztette az igazi sanszot is arra, hogy egyáltalán történész, mármint jó, rangos, ismert történész legyen. Sokra mehet a maga objektivitásával! Különbösen is, miért nem tanulta meg a marxistáktól, hogy objektivitás és pártosság nem egymást kizáró fogalmak?

KÓHALMI JÁNOS: Ezt a hangot nem tűröm! Hogy van bátorságod kétségbe vonni az én fél évszázados szakmai tevékenységemet? Professzor vagyok!

KÓHALMI VILMOS: Apa bizonyára nincs tudatában annak, hogy Magyarországon ma minden ötödik, hatodik egyetemi oktató professzor. Ebben az országban professzornak lenni tucat jelenséggé vált. Erre nem hivatkozhat!

KÓHALMI JÁNOS: És a munkáim? Közel száz tudományos publikációm?

KÓHALMI VILMOS: Magának nem cikkeket, apró kis fecniket kellett volna írnia, hanem könyveket. Vaskos monográfiákat, alapmunkákat. Maga tud vagy fél tucat nyelvet. A legjobb iskolákat járta ki. Aztán fél évszázadon át csak cikkekre futotta...

KÓHALMI JÁNOS: Elég legyen! Mi jogon akarsz bírám lenni hetvenötödik születésnapomon?

KÓHALMI VILMOS: Nem magát teszem ezért felelőssé. Maga bizonyára ugyanúgy dolgozott volna, amint az apja dolgozott, meg sem állva a világhírnévig, ha hagyták volna.

KÓHALMI JÁNOS: Most már kezd érdekelni a dolog... Kik nem hagyták? Te honnan tudod ezer vagy kétezer kilométer távolságból, hogy hagytak-e avagy nem?

KÓHALMI VILMOS: Tudom... Itt egy tanárnak mindent kell csinálnia... A legfontosabb dolgok érik a legkevesebbet. Például az, hogy valaki professzor. Itt fontos az, hogy közéletet éljen, hogy a rendszert lojalitásáról lépten-nyomon biztosítsa. Fontos az, hogy maga takarítson, netán mosson és főzzön, mert bejárónőt nem tarthat. Nem alázhatja meg szocialista embertársát azzal, hogy állítólag kizsákmányolja... No meg pénze sincs rá. Sőt ha professzori életet akar élni, kulturálódni, művelődni, könyveket venni, főleg persze drága nyugatiakat, nem árt, ha félállást vállal. Ha már kivitatkozta magát a szakszervezetben vagy a pártban, ha kitakarította a lakást, felhordta a tüzelőt, ledolgozta az obligát félállást, és még van ereje, energiája, mellel lehet professzor is: oktathat, kutathat...

KÓHALMI JÁNOS: Látszik, fiam, hogy a mai Magyarországról csak homályos ismeretanyagod és nagyon ellenséges véleményed van...

KÓHALMI KÁLMÁN: János bácsi, azért tegye a szívére a kezét, nincs ez híjával minden igazságmagnak...

KÓHALMI JÁNOS: Aki mindent tagad, az eleve nem tévedhet százszázalékosan. Hiba mindenütt van... Nálunk is, másutt is... Itt azonban most nem erről van szó. Nem is arról, hogy a mai Magyarország hol tartott még száz vagy akár csak ötven évvel ezelőtt, s hogy mekkora az azóta elért fejlődés... Itt másról van szó... Arról, hogy a fiának, aki pedig állítólag történész, eszébe sem jut, engem vádolva, az objektív történelmi körülményeket szóba hozni. Hogy amikor éppen csak elindultam a pályán, jött a második világháború. Évek estek ki az életemből... Ha valamikor, úgy hát akkor bizonyosan nem a tudomány számított a legfontosabb teendőnek. A második világháború utáni tíz év alatt állandósult a politikai bizonytalanság. Én ugyan soha nem politizáltam, de a politikai viszonyok nem kíméltek engem sem. Megint eltelt

egy évtized, ami nem kedvezett a tudománynak. Amikor immár újra kedvezőbbekké váltak a körülmények, sokat javult a klíma, immár elértem az ötödik ikszet. Fiam, a te disszidálásod éppen a tudományos munkában évekre visszavet. Nem volt kedvem alkotni. Amikor vádolsz, erre nem gondolsz? Amikor talán valamelyest lecsillapodtam volna, jött Olga szerencsétlen házassága, majd gyors válása. És ekkor már hatvan éves voltam. Fiam, te ezekre nem gondolsz? Miért kell még az én tudományos termékenységem általad vélt alacsony szintje miatt is a rendszert keresztre feszítened?

KÓHALMI VILMOS: Mert meggyőződésem, hogy egy politikai kilengésektől mentes, szabad országban más tudományos pályát futott volna be... A maga felkészültségével, a maga iskolázottságával...

KÓHALMI JÁNOS: Még egyszer visszakérdezem: az nem jutott eszedbe, hogy a te disszidálásod többet ártott az én tudományos pályámnak, mert az életbe és az alkotásba vetett hitet vette el egy időre, mint az egész szocialista berendezkedés?

KÓHALMI VILMOS: Apa, a maga, hogy is mondjam, hogy ne legyen sértő, a maga halvérűsége, tartásnélkülisége már az egekbe kiált! Elveszik a villáját, a kertjét, a lehetőségét a normális élethez, a sanszot a tudományos munkához, szinte mindenét elveszik, s maga mindehhez jó képet vág. Megbocsátó, mi több, lojális...

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, az én életemben a legnagyobb veszteség nem a villa, nem a kert, nem a néhány, meg nem írt könyv volt, hanem te vagy... Ezt miért nem veszed észre?

KÓHALMI VILMOS: Apa, én néhány perccel ezelőtt elmagyaráztam a húgomnak, hogy az embernek két családja van: egy eleve elrendelt és egy maga választotta.

KÓHALMI JÁNOS: Hallottam, nem kell ismételned...

KÓHALMI VILMOS: Nos, úgy alakult, hogy én az eleve rendelt családomat nem tekinthetem egyszersmind olyannak, amelyet szabad akaratomból is választottam volna. A mi szakításunk törvényszerű volt. Én képtelen lettem volna leélni úgy az életemet, ahogyan ezt, apa, maga megtette. Filléres gondokkal küzdve, emberi méltóságában állandóan megalázva.

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, én nem vitatom, hogy te ma egy gazdag, Magyarországnál gazdagabb ország büszke polgára vagy. De jutott-e eszedbe valaha is, hogy te, személy szerint te, mit tettél azért, hogy erre a büszkeségre feljogosítva légy? Mit tettél hát? Mert abból, hogy te tanácsokat adsz megbízóidnak szülőhazád ellen, hogy tüzet okádsz Magyarországra, még nem lett és nem lesz gazdag a Német Szövetségi Köztársaság. Az az ország nem ettől, még pontosabban fogalmazva: nem a te munkád, eszed vagy kezed munkája által gazdag. Merőben idegen tollakkal ékeskedsz hát! De én igazából nem is ezért vetlek meg, hanem azért, mert engem keresztre feszítesz, magadat pedig, a nálam sokszorta nagyobb bűnöket elkövető embert, felmented.

KÓHALMI VILMOS: Most meg engem kezd érdekelni a dolog...

KÓHALMI JÁNOS: Te vádoltál engem már ötvenhatban meg most is azzal, hogy a kommunista párt tagja vagyok. Te, aki egyértelműen lepaktáltál a hatalommal, aki egy idegen, számomra, a magyar ember számára idegen hatalom fizetett bérence vagy... Én pártunkívüli vagyok, de te, te vajon melyik legális vagy titkos politikai csoportosulás tagja vagy?

KÓHALMI VILMOS: Nem engedi meg, hogy végigmondjam az utat, ami idáig vezetett...

KÓHALMI JÁNOS: Nem érdekel az út. A végállomás az érdekes. Az, hogy magad is elismerted most: az utad oda vezetett, ahhoz vezetett. Ha valakinek, úgy neked nincs erkölcsi alapod számon kérni tőlem a politikumot, a hatalom kiszolgálását. Tőlem,

aki kívül állok a politikai életen. Te, aki nyakig fürdesz a politika tengerében. Hát ezért vetlek meg, fiam... Te bizonyosan egy gazdag ország polgára vagy, de fiúnak szívtelen, apának kegyetlen, embernek pedig elvakult vagy.

KÓHALMI VILMOS: Mert apa nem tudta nekem soha megbocsátani ötvenhatot. Mert apában legalább akkora szívtelenség, kegyetlenség és elvakultság munkál irányomban, mint amekkora esetleg bujkál énbennem magával szemben.

KÓHALMI JÁNOS: Én tényleg soha nem bocsátottam meg neked és nem is fogom megbocsátani ötvenhatot...

KÓHALMI VILMOS: Egészen odáig, hogy kitagadott, kiátkozott, kiiktatott a gyermekei sorából.

KÓHALMI JÁNOS: Ha jól emlékszem, azon az éjszakán előbb te tagadtál meg engem, te tagadtad meg a saját apádat. Nekem már nem maradt más választásom, mint megtagadni téged...

KÓHALMI VILMOS: Ez nem így volt, apa... Előbb maga átkozott ki engem, sőt, én egyáltalán nem emlékszem arra, hogy megtagadtam volna magát...

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, te azon az éjszakán olyan állapotban voltál, hogy kizártnak tartom, bármire is megbízhatóan emlékezz az akkor és ott történetek közül.

KÓHALMI VILMOS: Csoda, hogy apa huszonnyolc év után észrevette: milyen állapotban voltam én azon az éjszakán. De csak huszonnyolc év múltán. Mert akkor a legkisebb hajlandóságot sem mutatott erre... Csak azzal foglalkozott, hogy engem kiátkozzon.

KÓHALMI JÁNOS: Milyen igaztalan vagy. Azzal foglalkoztunk, anyád is, én is, hogy visszatartsunk. Hogy eltántorítsunk távozási szándékodtól.

KÓHALMI VILMOS: Megint nem érti, de hisz nem is értheti, hogy nekem akkor nem kellett. Nem is értheti, hiszen huszonnyolc év alatt egyszer sem ejtette szerét, hogy megtudakolja, mi is történt azon az éjszakán. Miért úgy állított be akkor a maga fia egy lánnyal az oldalán, ahogyan beállított. Ez magát soha nem érdekelte. Csak szórta a maga szentenciáit.

KÓHALMI JÁNOS: Valóban nem érdekelt. De azért nem érdekelt, mert akkor éjjel temagad mondtad el megjelenésed okát. Üldöztek, s te, illetve ti, Ica és te, egerutat akartatok nyerni. Le akartátok rázni üldözőiteket. Neked fél óra menedékre volt szükséged, azért jöttél hát.

KÓHALMI VILMOS: Apa, ez megint nem igaz...

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, ne hazudtolj meg! Te huszonnyolc évvel ezelőtt azon az éjszakán legalábbis ezt mondtad nekünk. Sajnos, a koronatanú, anyád, már nem él. Ica sem él...

KÓHALMI VILMOS: Jó. Hát ha nem is velejéig hazugság, amit mondott, de legfeljebb csak féligazság. Tényleg volt akkor szükségünk menedékre, tényleg üldöztek bennünket. De búcsúzni is jöttünk, jó szóra is vágytunk. Szülői bátorításra, segísre, hogy legyen erőnk elviselni az előttünk álló megpróbáltatásokat.

KÓHALMI JÁNOS: Mit tudtunk volna mi akkor segíteni? Eltökélt szándékokot volt elhagyni az országot. Hiába rimánkodott anyád... Mit segíthettünk volna? Mire bátoríthattunk volna?

KÓHALMI VILMOS: Megkérdezte, apa, valaha is, hogy miért üldöznek bennünket?

KÓHALMI JÁNOS: Mit kellene ezen kérdezni?! Részt vettetek az eseményekben, szorult körülöttetek a hurok. S ti menekültetek.

KÓHALMI VILMOS: Nem! Nem egyszerűen arról volt szó. Látja, apa, megint előítéletei alapján ítél. Nem emlékszik arra, hogy a pisztolyom csöve még füstölgött?

KÓHALMI JÁNOS: Arra emlékszem, hogy felmutattad a pisztolyod. De a füstöt csak te képzelted a csövéhez.

KÓHALMI VILMOS: És arra sem emlékszik, hogy azt mondtam: öltem?

KÓHALMI JÁNOS: Erre emlékszem, de ezen nem ütköztem meg. Te magad mondtad, fegyvert fogtál, részt vettél a harci cselekményekben. Aki háborúban öl, más elbírálás alá esik, mint aki civilként a polgári életben tesz ilyent. S ötvenhatban mégiscsak háború volt, még ha belháború is.

KÓHALMI VILMOS: És arra emlékszik-e, hogy azt mondtam: most öltem, percekkel korábban.

KÓHALMI JÁNOS: Ilyent te nem mondtál! Te csak általánosságban említetted, hogy öltél! A leghatározottabban emlékszem, nem mondtál semmi ilyesmit.

KÓHALMI VILMOS: Én másként emlékszem, de végtére is mindegy... Egy azonban biztos: maga sem akkor nem kérdezte, sem azóta, hogy mi volt az oka a dúltságomnak.

KÓHALMI JÁNOS: Nem kellett kérdezmem, tudtam az okát. Üldöztek benneteket, s ti menedéket akartatok...

KÓHALMI VILMOS: Apa, maga semmit nem tud! Ha tudni akarja...

KÓHALMI JÁNOS: Nem akarom tudni... Már éppen eleget tudok rólad... Már semmit nem akarok tudni rólad!

KÓHALMI VILMOS: Tudja meg, ha nem is akarja. Meg kell tudnia: én azon az éjszakán öltem.

KÓHALMI OLGA: Vilmos, de hisz ez borzasztó. Hogy történt?

KÓHALMI VILMOS: Már hetek óta bujkáltunk a csapatunkkal. Ica is abban volt. Aztán elhatároztuk, kitörünk. Nem várjuk meg, amíg fennakadunk, kézre kerülünk, s nyakunkba teszik a kötelet... A gyávák már akkor mind kereket oldottak, amikor még úgy lehetett átkelni az országhatáron nyugat felé, mint itt az előszobán át a cselédszobába. Mi még vártunk. Segítségre, csodára. Amikor az evakuálás mellett döntötünk, már az utolsó pillanatban vagy azután voltunk... Kettesével, hármasával távoztunk akkori rejtékhelyünkről. A határon akartunk átkelni... Icát és engem a Dunához közel egy utcában igazoltatni akartak. Ketten voltak a karhatalmisták. Nem volt mese. Vagy ők, vagy mi. Pisztolyt rántottam, az egyikbe közlőre beledőltem, a társától pedig elvettem a fegyverét. Még ma is látom... Ömlött belőle a vér... Sötét, téli éjszaka volt... A szeme színére így is emlékszem... Tengerkék szeme volt... Nekidőlt a ház falának, a kiömlő vér megszínezte a falat. Eszeveszetten menekülni kellett... Hát így ugrottunk fel ide...

KÓHALMI OLGA: Vilmos, de hiszen ez borzasztó... Hogy lehet így élni, ilyen teherrel?

KÓHALMI VILMOS: Huszonnyolc éve álmodom éjszakánként ezzel a döbbenetes képpel. Tengerkék szemű férfi lassan nekidől a ház falának, s lassan vörössé válik a fehér fal. Szép lassan pirossá válik, s a vörös folt terjed, egyre terjed... Látnom kellett azt a házat, hogy ott van-e még a vörös folt.

KÓHALMI OLGA: És?

KÓHALMI VILMOS: Ma este ott jártam...

HANS: Ohó! Hát ez lenni az a várakozás a taxival... Most már én is érteni.

KÓHALMI OLGA: És?

KÓHALMI JÁNOS: Mit és? És? A huszonnyolc év előtti sebeket begyógyítottuk...

KÓHALMI OLGA: De, apa, a lélek sebeit... A lélek sebeit ki gyógyította be? Ki tudja begyógyítani azokat? Vilmos, és mit láttál?

KÓHALMI VILMOS: Semmit. A ház még megvan, de felújították... A vörös foltnak nyoma sincs... Megkönnyebbültem... Most először éreztem úgy huszonnyolc év után, mintha ez az egész igaz se lett volna, mintha csak rossz álom lett volna. Egy évtizedeken át kízó, gyötrő, rossz álom...

KÓHALMI JÁNOS: Fiam, igaz volt. S ha a test, az épület, a társadalom sebei gyógyulnak is, a lélek sebeinek nem szabad gyógyulniuk. Ezek jelentik a figyelmeztetést, a veszcsengőt... Ha a lelki sebek is begyógyulnának, minden gátlás megszűnne.

KÓHALMI VILMOS: Nincs igaza, apa. Az én lelki sérülésem ma este begyógyult. Huszonnyolc évig vártam és vágytam erre a pillanatra. Csodálkozni fogtok. Nem a családi körbe vágytam, nem a ti körötökbe vágytam elsősorban, hanem ahhoz a házhoz. Látni azt a házat, s meggyőződni arról, ott van-e a vörös folt. Hát ma láttam a házat... És vörös folt nincs... Megtisztulva és megnyugodva térek haza... Hans, gyere... Későre jár... Még nem vacsoráztunk... *(Az ajtó felé indul.)*

KÓHALMI JÁNOS *(elébe lép)*: Így nem mehetsz el. Úgy kell elmenned, hogy tudd, van vörös folt... Nem a falon. A lelkedben. Fekete folt van ott. A vér, az ártatlanul kiöntött vér mélyvörös színe az évek alatt feketére változott. Azt semmiféle katharizisz le nem moshatja onnét!

KÓHALMI OLGA: Vilmos! Így akarsz elmenni? Apád felköszöntése nélkül? Hát ezért jöttél?

KÓHALMI VILMOS: Olga, miért hajszolod még most is a meztelen igazságot? Én a vörös folt miatt jöttem... Látnom kellett!

KÓHALMI JÁNOS: Hagyjad, leányom. A lelki nyugalmáért jött... Amint huszonnyolc évvel ezelőtt sem elköszönni, szüleitől elbúcsúzni jött. Akkor félórányi menedékre kellettünk neki, most arra, hogy visszanyerje lelke hamis nyugalmát. *(A fiához:)* Steinhügel úr, akarom mondani Herr Wilhelm Steinhügel, Sie können gehen! Távozhat! *(Kitárja az ajtót.)* Tibor, kísérd ki ezt az urat. *(Leroskad a fotelbe.)* Olga, nyomd be a magnó gombját. Ez az én köszönésem a távozó úrnak.

Kóhalmi Vilmos és Hans távoznak, Kóhalmi Tibor kíséri őket. A magnón felhangzik a Szózat szövege: Bölcsőd az s majdan sírod is, ...

KÓHALMI JÁNOS: Add rá a maximális hangerőt, Olga.

A Szózat bömböl a magnóból: Mely ápol s eltakar. *(Függöny.)*

A Szózat szövege tovább szól: A nagy világon e kívül nincsen számodra hely; áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell.